Л.А.Мельник

Творення прізвищ від особових календарних імен як продуктивна номінаційна модель в антропонімії Вінниччини

Як відомо, творення прізвищ від канонічних імен та їх форм належить до найпродуктивніших номінаційних моделей (див., наприклад: [5:9- 23; 7:164]), причому не тільки у слов'ян, а й в литовців (див., наприклад, [4:102-103]) та інших народів.

Серед обстежених нами 2414 прізвищ центральної частини Вінниччини (м.Немирів та села Юрківці й Ситківці) прізвищ, похідних від календарних (наявних у святцях) імен, виявлено 549, тобто 22,74%.

Завданням даної статті є розгляд цих онімів; встановлення кола імен та їх форм (гіпокористик та кваліфікативних імен), від яких утворені прізвища аналізованої групи; наслідки мовних контактів (творення українських прізвищ від російських та польських форм імен, русифікація прізвищ). 163 імені та їх варіанти лягли в основу 549 прізвищ. З цих імен 151 (92%) чоловіче: *Авраменко*[1] ← *Аврам*[6:31], *Ананьев* ← *Ананій* [6:33], *Маркевич* ← *Марко* [6:66], *Тарасюк* ← *Тарас* [6:88], *Юр* ← *Юр* [5:96]. Лише 13 жіночих імен лягло в основу 39 прізвищ (8%). Обставини, що спонукали до називання об'єкта за чоловічим ім'ям, пов'язані з тим, що в українському середовищі головним у домі був чоловік, частіше батько, тому діти називалися за ім'ям господаря. Напр.: *Іванов* ← *син Івана, Миколенко* ← *син Миколи.* Значно рідше діти іменувалися за ім'ям жінки. Це відбувалося за обставин, коли у сім'ї не було батька і жінка брала на себе обов'язки господині дому або переважала свого чоловіка розумовими чи вольовими якостями; тому прізвищ, утворених від жіночих імен дуже мало. Найбільше прізвищ

[1] Наголошений голосний у прізвищах підкреслений.

утворилося від імені Марія та його форм [2:151; 6:140], що є поширеними не лише в украіїському іменнику: *Марисняк, Марихін, Марушенко, Марусич, Марухно, Марущак, Машкін, Машовець.* Інші жіночі імена утворюють по 1-2 прізвища. Наприклад, *Галя* [6:112] → *Галкін, Галенко; Ганька* [6:113] → *Ганщук; Емма* [6:120] → *Емма; Магда* [6:138] → *Магдич, Магдесюк; Марина* [6:139] → *Маринич* та ін. Роль жінки в українському суспільстві підтверджується наявністю прізвищ, похідних від андронімів *(Грицишин ← Грициха).* Ця словотвірна модель досить продуктивна.

Встановлення мотивації прізвищ, що походять від особових імен, ускладнюється наявністю так званих парних імен (пов'язаних імен), які існували одночасно і в жіночому і в чоловічому іменнику. Наприклад, Олександр і Олександра, Северин і Северина, Сенька - скорочене ім'я від чоловічого імені Семен та жіночого Ксенія. За даних обставин виникає питання, чоловіче чи жіноче ім'я стало мотивом номінації певного прізвища. Керуючись принципом частотності вживання чоловічих імен як мотивуючої основи прізвищ, схиляємось до думки, що у більшості випадків це були імена представників чоловічої статі.

Потенції особового імені як джерела прізвища пов'язуються з популярністю цього імені та наявністю певної кількості різних його варіантів [5:9-10 і далі]. З-поміж великого списку календарних імен лише незначна частина їх використовується на території Вінниччини як твір на база творення прізвищ.

Так, у нашому матеріалі наявні прізвища, утворені від 163 імен та їх форм - при тому, що, наприклад, словник Н.О.Петровського містить близько 2600 імен. Проте використання обмеженої кількості імен як твірної бази прізвищ урівноважується активним використанням різних форм цих імен та різноманітних суфіксів.

Найбільша кількість антропонімів у нашому матеріалі утворена від таких імен (та їх варіантів): **Григорій (12), Іван (12), Павло (12), Георгій (11), Андрій (10), Костянтин (10), Яків (10), Василь (9), Олександр (9), Марія (8), Михайло (8), Семен (8).**

Розглянемо конкретні приклади, представлені у вигляді словотвірних гнізд. До кожного з них входить група прізвищ, що має спільну антропооснову, тобто походить від одного й того ж власного імені чи його варіантів.

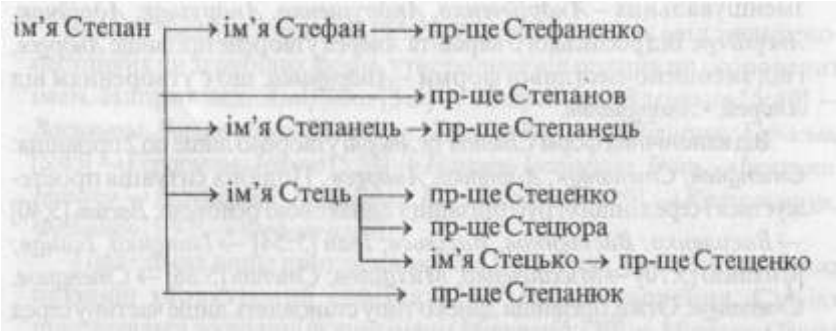

Тут наявні утворення від повної форми імені: *Степан → Степанюк, Степанов;* утворення від його варіантів: *Стефан* [1] *→ Стефаненко;* зменшувальних форм: *Стець → Стеценко, Стецюра, Стецько → Стещенко.* З даного прикладу ми бачимо, що усі подані вище прізвища, які формально відрізняються одне від одного, несуть у собі вказівку на те, що одним із основоположників роду був чоловік на ім'я *Степан.*

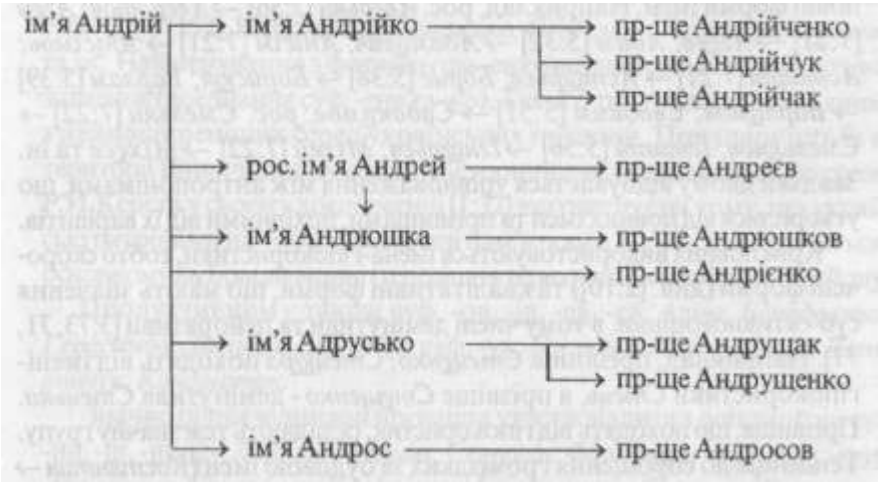

З даного прикладу ми бачимо, від якої форми імені *Андрій* утворилося прізвище. Від повної - *Андрієнко,* від скороченої - *Андросов,*

[1] В основі прізвища *Стефаненко* лежить власне ім'я *Стефан,* що є канонізованим відповідником імені *Степан.* Подібного типу варіанти документальних імен виникали у процесі освоєння давніх запозичень і як наслідок їх фонетико-морфологічних змін (у даному випадку субституція ф - п).

зменшувальних - *Андр<u>і</u>йченко, Андр<u>у</u>щенко, Андрущ<u>а</u>к, Адрійч<u>а</u>к, Андрійч<u>у</u>к.* Від російського варіанта *Андрей* утворене прізвище *Андреєв,* і від зменшено-пестливої форми - *Андр<u>ю</u>шка,* що є утворенням від *Андрей,* - *Андр<u>ю</u>шков.*

Від канонічних форм *Степан та Андрій* утворено лише по 2 прізвища: *Степ<u>а</u>нов, Степан<u>ю</u>к, Адрі<u>є</u>нко, Андр<u>е</u>єв.* Подібна ситуація простежується і серед інших груп прізвищ з однаковою основою: *Василь* [5:40] → *Василенко; Василєнков, Васільєв; Іван* [5:54] → *Іваненко, Іванов; Михайло* [5:70] → *Михайленко, Михайлов; Степан* [5:86] → *Степанов, Степанюк.* Отже, прізвища даного типу становлять лише частину серед відіменних прізвищ. Це пов'язано з тим, що повні імена не так часто вживаються у розмовній мові, як їх варіанти, тому відіменні прізвища утворювалися переважно від цих поширених варіантів імен.

Проте серед загальної маси одиниць, що беруться до уваги, прізвища, утворені від офіційних імен, досить поширені (46:29%). Значна кількість онімів утворена від рідкісних імен, які мали мало варіантів, тому в основах прізвищ, похідних від цих імен, зафіксовані переважно повні форми імен. Наприклад, рос. *Аверьян* [2:36] → *Авер'<u>я</u>нов; Агей* [7:21] → *Аг<u>е</u>єв; Адам* [5:32] → *Адам<u>о</u>вич, Анісім* [7:21] → *Ан<u>і</u>сімов; Астафій* [7:21] → *Аст<u>а</u>фьев, Борис* [5:38] → *Борис<u>ю</u>к; Варлам* [5:39] → *Варл<u>а</u>мов; Євдоким* [5:51] → *Євдок<u>и</u>мов; рос. Ємельян* [7:22] → *Ємель<u>я</u>нов; Ігнатій* [5:56] → *Ігн<u>а</u>тьєв; Міхей* [7:22] → *Міх<u>е</u>єв* та ін. Завдяки цьому відбувається урівноваження між антропонімами, що утворилися від повних імен та прізвищами, похідними від їх варіантів.

Крім повних використовуються імена-гіпокористики, тобто скорочені форми (див. [2:10]) та кваліативні форми, що мають значення суб'єктивної оцінки, в тому числі демінутиви та пейоративи [3:73,71, 77]. Наприклад, прізвища *Стец<u>е</u>нко, Стец<u>ю</u>ра* походять від імені- гіпокористики *Стець,* а прізвіще *Ст<u>е</u>щенко* - демінутива *Стецько.* Прізвища, що походять від гіпокористик, складають теж значну групу. Тенденція до спрощення громіздких за будовою імен *(Костянтин → Кость)* та творення варіантів канонізаваних онімів в українському середовищі *(Лук'ян → Лукаш)* пояснюють значну наявність гіпокористик та варіантів, що стали твірною базою для творення багатьох прізвищ (168: 30,6%). Наприклад, *Олександр* [5:74] → *Сахно → Сахн<u>е</u>нко; Григорій* [5:47] → *Гриць → Гриц<u>е</u>нко; Павло* [5:77] → *Паша → П<u>а</u>шин; Катерина* [5:129] → *Катря → Катр<u>у</u>к.*

Значна частина прізвищ (155:28,3%), які походять і від зменшено-пестливих чи згрубілих форм, утворилися від повних чи скорочених імен. Наприклад, *Андрійко* [5:3] → *Андрійчак; Василько* [5:40] → *Васильков, Васильченко, Васильчук; Вася* → *Васько Ващенко; Герасько* [5:45] → *Гераськов; Іванко* [5:54] → *Іванцов, Іванченко: Івась* → *Івасенко; Івашко —>Івашкевич, Іващенко; Катеринка* [5:129] → *Катеринчук; Федотко* [5:92] → *Федотченко.*

З наведених вище прикладів можна побачити, що для відіменних прізвищ характерний суфіксальний спосіб творення. Суфікс приєднувався до повної форми імені (*Марина* [5:139] → *Марцинич; Тихон* [5:90] → *Тихоненко, Тихонюк),* скороченої*(Вітя* → *Вітюк)* чи його зменшено-пестливої *(Тимошко* [5:89] → *Тимощук; Федорко* [5:91] → *Федорчук).* Основна маса прізвищ утворилася за допомоги патронімічних суфіксів: -енко *(Манченко),* -ук *(Гринюк)*, -ов, -ев *(Андросов),* -ин, -ін, -ишин *(Серьогін, Павлишин),* -ич, -евич, -ович *(Вакулич, Дорошкевич, Левкович),* -ак *(Андрущак).*

Найбільше в нашому матеріалі прізвищ, утворених з допомогою суф. -енко (152). Наприклад, *Семененко, Сергієнко, Терещенко, Тищенко* та ін. Найменування з формантом -енко мали первісно демінутивне значення (поєднання суф. -еня та -ко). Такого типу утворення є одними з найпоширеніших серед українських прізвищ. Популярність їх на території Вінниччини зумовлена історичними обставинами. Зокрема, Р.Й.Керста у своєму дослідженні [1:32] наголошує на тому, що українські патроніми на -енко, засвідчені пам'ятками XV ст., локалізуються в основному на Брацлавщині (теперішня територія Немирівського району).

Продуктивним є також суф. -ов, -ів, -ев, -єв: *Алієв, Бенедиктов, Герасимов, Давидов, Дмітрієв:* суф. -ук: *Борисюк, Менюк, Іщук, Катеринчук, Кондратюк.*

Значно рідше відіменні прізвища утворювалися з допомогою суф. -ин, -ін, -ишин: *Любавін, Мішин, Серьогін, Філіпішин;* -ич, -ович, -евич: *Абрамович, Герасевич, Дем'янович, Іващенкевич, Тасевич, Шашкевич;* -ак: *Калінчак, Килинчак, Карп 'як, Климчак, Саміляк* та ін.

Проте від деяких імен прізвища утворилися лексико-семантичним шляхом. Як зазначалося вище, канонічні імена були менш поширені, ніж їх форми, тому і прізвищ, що представлені у вигляді застиглих форм повних імен, не так і багато (*Гордій* [5:47], *Свирид*/5:85], *Северин* [5:85]). Інші прізвища утворені лексико-семантичним шляхом від

скорочених та зменшено-пестливих імен: *Кирилко ← Кирилко ← Кирило* [5:60], *Киричок ← Киричок ← Кирик* [5:59], *Кузь ← Кузь ← Кузьма* [5:62], *Лукаш ← Лукаш ← Лук'ян* [5:64], *Михасько ← Михасько ← Михась ← Михайло* [5:70].

Порівнюючи спосіб творення прізвищ, похідних від чоловічих імен, та тих, що утворені від жіночих імен, можна помітити певні розбіжності:

І. Прізвища, що мають в основі чоловічі імена, утворюються від різних форм - як повних, канонічних, так і скорочених. А прізвища, похідні від жіночих імен, утворені переважно від скорочених форм імен (*Галенко ← Галя ← Галина).* Утворення від повних жіночих імен поодинокі (*Тетьяник ← Тетяна ←* пор. рос. *Татьяна).* Можливо, це зумовлено традицією вживання в побуті не офіційних форм, а їх варіантів.

ІІ. Використання різних словотворчих формантів. Наприклад, суф. -ів, -ов є одним з найпродуктивніших афіксів при творенні прізвищ, похідних від чоловічих імен, але жодного разу не виступає як формотворчий засіб прізвищ, що походять від жіночих імен. Хоча такі афікси, як -енко, -ін (-ин), -ук є продуктивними в обох типах: *Ващенко ← Васько, Шимченко ← Шимка ← Єфимія, Селін ← Селя ← Сильвестр, Паланюк ← Паланя [2:* 337] *← Пелагея.*

Слід відзначити, що часто зустрічаються варіанти прізвищ, які відрізняються лише деякими фонетичними особливостями: Алексієкно ← *рос. Алексей* [2:44], *Олексієнко ← Олексій* [5:75]. Оскільки українська антропонімія формувалася не без впливу інших мов, то це відбилося і на зібраному матеріалі: особливо відчутний вплив російської та польської мов.

Серед зібраних прізвищ представлена невелика частина російського походження, які безпосередньо формувалися на території Росії. Наприклад, прізвище *Надєїн* походить від гіпокористики *Надєя,* що зафіксована в російському іменнику [2:162]; *Ємельянов* утворене від російського імені *Ємельян,* якому в українській мові відповідає ім'я *Омелян (Омелько)* [5:246]. Деякі прізвища утворилися від російських форм імен, але уже в українській мові. Наприклад, рос. *Алексей* [2:144] + -енко → *Алексієнко;* рос. *Никита* [7:22] + -ук → *Нікітюк.*

Представлена певна кількість і прізвищ польського походження: *Блажевський ← Блажей* [5:21]. Деякі польські форми лягали в основу прізвищ українського походження: *Марценюк - Марцеля* [5:21], *Юзвенко - Юзеф* [5:21]). Ю.К.Редько вважав прізвища типу *Якубенко* похідними

від польського варіанта імені *Якуб* [5:21]. Разом з тим *ім'я Якуб,* представлене в арабському іменнику [8:478], вживалося у тюркомовних народів [7:478]. Гадаємо, прізвище *Якубенко* могло бути утворене й від форми імені, що вживалося в іменнику тюркських народів.

Зрозуміло, на території Немирівського району відіменні прізвища утворювалися переважно від українських форм імен (*Михайло* [6:70] → *Михайленко).* В їх основах зафіксовані імена переважно чоловічі - як рідкісні *(Полікарпов* [6:81]), так і поширені *(Павленко* [6:77]). Причому рідкісні імена представлені у прізвищах переважно у повній формі *(Міхєєв* [6:70]), тоді як поширені - у формі гіпокористик *(Пащенко)* та кваліативів - переважно демінутивного характеру *(Прокопчук).* До даних основ приєднувалися суфікси *(Семен+-енко → Семененко).* Рідше зустрічаються прізвища, утворені від імен лексико-семантичним способом *(Каленик, Лука, Сень, Симон, Терешко).*

В нашому матеріалі відіменні прізвища, утворені суфіксальним способом, становлять 89% серед відіменних, а утворені лексико-семантичним - тільки 11 %.

Диференціальні можливості прізвищ, утворених від календарних імен, досягаються за рахунок використання:

а) низки різних імен (Дмитренко, Захаренко, Іваненко, Петренко, Федоренко);

б)різних форм одного імені (Семен → Семененко, Семенюк; Сень → Сень, Сенько → Сеньченко);

в) різних суфіксів (Хом+-енко, Хом+-ич, Хом+-ін);

г) кількох чинників одночасно. Наприклад, від імені *Яків та* його форм утворено прізвища: *Яковко → Яковчук, Яць → Яценко, Яцина → Яцина, Яцко → Яцков, Ященко, Ящук.* Від одного демінутива утворилося три різних прізвища: *Яцков, Ященко, Ящук.*

Продуктивність розглянутої номінаційної моделі українських прізвищ зумовлена з одного боку обов'язковою наявністю особового імені у предків носія прізвища, а з другого боку - значними диференційними можливостями прізвищ, утворених за цією номінаційною моделлю.

1 Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування. - К., 1984.
2 Петровский Н.А. Словарь русских личных имен.- М., 1966.
3 Подольская Н.В. Словарь ономастической терминологии. - М., 1978.
4 Рамонене М. Семантика фамилиеобразующих основ в литовской антропонимии // Шоста республіканська ономастична конференція: Тези доп. і повідом. 2. Описова

та прикладна ономастика. - Одеса, 1990.
5. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища.-К., 1966.
6. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник.-К., 1986.
7. Справочник личных имен народов РСФСР.-М., 1979.
8. Суслова А.В., Суперанская А.В. О русских именах.-Л., 1991.